

Ważne uzupełnienie dotychczasowych badań nad dziejami wywiadu wojskowego II Rzeczypospolitej oraz Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Czterotomowy słownik biograficzny oficerów polskiego wywiadu wojskowego

Tadeusz Dubicki, Andrzej Suchcitz,
*Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach
1939–1945. Słownik biograficzny*, t. 1–4
(Łomianki: Wyd. LTW, 2009–2019).

Dzieje polskiego wywiadu oraz kontrwywiadu wojskowego okresu II Rzeczypospolitej niemal od zawsze budziły zainteresowanie badaczy, co jest zupełnie zrozumiałe, przede wszystkim polskich.¹ Podobnie było też w przypadku licznych czytelników oraz miłośników historii, którzy chętnie sięgali, i nadal sięgają, po opracowania dotyczące tej tematyki. Jednak przez długie lata badania historyków działających w kraju mogły koncentrować się wyłącznie na wywiadzie nakierowanym na rozpoznanie Niemiec oraz ich sił zbrojnych – mianowicie najpierw Reichswehry, a następnie Wehrmachtu – a więc jedynie na rozpoznaniu celów politycznych oraz potencjału militarnego jednego z dwóch wrogów II Rzeczypospolitej. Natomiast w okresie PRL wywiad na Wschód, czyli na Związek Socjalistycznych Republik Sowietkich, stanowił problematykę zakazaną i przez to pozostawał praktycznie nieobecny na kartach polskiej historiografii. Była ona bowiem niewygodna dla ówczesnych władz, które wszelkimi sposobami próbowały zatrzeć pamięć o niechlubnej roli Sowietów, jaką odegrali w latach 1919–1921–1939 w dziejach ówczesnego państwa polskiego oraz

¹ Podobnie jest też w przypadku wywiadu wojskowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie – poza częścią dalej cytowanej literatury zob. Andrzej Peplowski, *Wywiad Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945* (Warszawa: „Morex”, 1995); Peplowski, *Wojna o tajemnice: W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1944* (Kraków: Wyd. Literackie, 2011).

Europy Środkowo-Wschodniej, jak też o ich udziale w klęsce militarnej i politycznej oraz w rozbiórze Rzeczypospolitej dokonany w 1939 r. wspólnie z III Rzeszą, a także o zakresie odpowiedzialności Sowietów za wybuch i skutki II wojny światowej.² Stąd też starano się tworzyć „czarną” legendę polskiego wywiadu wojskowego sprzed 1939 r., który obarczano wymagowanymi winami za walkę z „jedyną postępową siłą ówczesnego świata”, czyli z ZSRS, oraz za zwalczanie polskiego ruchu komunistycznego funkcjonującego pod sztandarami wrogiego całej cywilizacji Zachodu Kominternu,³ w rzeczywistości będącego przecież wówczas siłą polityczną próbującą aktywnie zwalczać i osłabiać również niepodległe państwo polskie. Poza tym ruch ten działał wyłącznie w interesie obcego mocarstwa, mianowicie Sowietów.⁴ Dlatego dla wszelkich instytucji związanych z tajnymi służbami oraz z tzw. „ochroną porządku publicznego” PRL jakiegokolwiek powiązanie ze strukturami przedwojennego polskiego wywiadu wojskowego lub kontrwywiadu było poważnym obciążeniem i powodem do represji.⁵ Z tego też powodu dostęp do odpowiedniego zasobu archiwalnego miały wyłącznie wybrane osoby związane ze służbami i instytucjami państwa

² O problemach z tym związanych, obecnych także we współczesnej historiografii europejskiej i światowej, szczególnie tej, która posługuje się szeroko i jednocześnie opatrzenie rozumianymi kategoriami poprawności politycznej, zob. Bogdan Musiał, *Wojna Stalina 1939–1945: Terror, grabież, demontaż*, tłum. Ewa Stefańska (Poznań: Wyd. Zysk i S-ka, 2012); Richard C. Raack, *Polska i Europa w planach Stalina*, tłum. Piotr Kościński (Warszawa: Książka i Wiedza, 1997); Gawrił Popow, *O wojnie Ojczyźnianej 1941–1945*, tłum. Michał B. Jagiełło (Warszawa: Wyd. Iskry, 2005); Лев Лопуховский и Борис Кавалерчук, *Июнь 1941: Запрограммированное поражение* (Moskwa: Яуза, Эксмо, 2010); Borys Sokołow, *Prawda i mity Wielkiej Wojny Ojczyźnianej 1941–1945*, tłum. Julia Stroganowa i Andrzej Sawinkow (Kraków: Bellona, 2013).

³ Zob. *Z dziejów oręża polskiego: Materiały do szkolenia politycznego*, red. Ryszard Jegorow (Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1959); *Z dziejów wojny wyzwolenczej narodu polskiego 1939–1945. Materiały do szkolenia politycznego*, red. Stanisław Szulczyński (Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1960); *Z dziejów oręża polskiego i walk o postęp społeczny*, red. Wiesław Dobrzycki, Marian Januś i Tadeusz Nowak (Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1970); Jerzy Fonkiewicz i Tadeusz Twarogowski, *Krwia i blizna: Z dziejów oręża polskiego* (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1972); Eligiusz Kozłowski i Mieczysław Wrzosek, *Historia oręża polskiego: 1795–1939* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1984).

⁴ Szerzej zob. *Komuniści w II Rzeczypospolitej: Ludzie – struktury – działalność*, red. Marcin Buwała i Mariusz Krzysztofiński (Rzeszów: Wyd. Instytutu Pamięci Narodowej, 2015). Poza tym, wbrew intencjom autorów, sporo informacji na ten temat zawierają niekiedy także znacznie starsze publikacje – zob. np. *KPP w obronie niepodległości Polski: Materiały i dokumenty*, red. Józef Kowalski, Felicja Kalicka i Szymon Zachariasz (Warszawa: Książka i Wiedza, 1953).

⁵ Zob. Rafał Leśkiewicz, „Represje wobec funkcjonariuszy kontrwywiadu II RP stosowane przez komunistyczne organy bezpieczeństwa państwa,” w *Sekretna wojna: Z dziejów kontrwywiadu II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, red. Zbigniew Nawrocki (Poznań: Wyd. Zysk i S-ka, 2015). Tam też obszerniejszy wykaz odpowiedniej literatury przedmiotu.

komunistycznego.⁶ Wszystko to nie tylko nie tworzyło atmosfery sprzyjającej rzetelnym badaniom nad dziejami służb specjalnych II Rzeczypospolitej, ale wręcz je uniemożliwiało. Mogły się one bowiem odbywać jedynie poza granicami kraju. Jednak ich wartość niwelował brak dostępu do najistotniejszych części spuścizny archiwalnej pozostałej po ich działalności oraz innych źródeł znajdujących się w kraju lub też poza jego granicami, jak chociażby w Moskwie.⁷

W rezultacie była widoczna ogromna dysproporcja – a właściwie przepaść – pomiędzy zakresem badań dotyczących wywiadu na Niemcy a wywiadem na Sowiety. Stąd też polska historiografia okresu PRL nie mogła udzielić rzetelnych – naukowych – odpowiedzi na wiele pytań dotyczących priorytetów polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej oraz kwestii jej ówczesnego bezpieczeństwa politycznego, ekonomicznego i militarnego, zagrożonego zarówno przez Niemcy, jak i przez Sowiety.⁸

Zmiany w tej kwestii nastąpiły dopiero po 1989 r., zaś ich efektem były pierwsze mniej lub bardziej rzetelne naukowe publikacje dotyczące działalności polskiego wywiadu wojskowego na Sowiety z lat 1918–1939. Początkowo jednak dostępem do odpowiednich źródeł pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego⁹ (SG), jak to już wspomniano, dysponowała jedynie wąska grupa badaczy. Sytuacja ta radykalnie zmieniła się w 2001 r., kiedy w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie do powszechnego użytku historyków zainteresowanych tą problematyką został udostępniony opracowany wtedy obszerny zespół archiwalny „Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921–1939”.¹⁰ Obecnie wraz z aktami tej instytucji

⁶ Zob. *Fototeka Oddziału II Sztabu Głównego w dokumentach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*, oprac. Maciej Sobieraj, przedm. Jan S. Ciechanowski (Lublin: Wyd. Test, 2013).

⁷ Szerzej zob. Aleksander Smoliński, „Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939,” *Archiwa – Kancelarie – Zbiory* 5, nr 3 (2012).

⁸ Zob. Józef Beck, *Wspomnienia o polskiej polityce zagranicznej 1926–1939*, oprac. Anna M. Cienciąła, wprowadz. Marek Kornat (Warszawa–Kraków: Arkadiusz Wingert, 2015); Kornat, *Polityka równowagi 1934–1939: Polska pomiędzy Wschodem a Zachodem* (Kraków: Arcana, 2007); Kornat, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka* (Gdańsk: Wyd. Oskar, Muzeum II Wojny Światowej, 2012).

⁹ Wcześniej był to Oddział II Sztabu Generalnego, a zmiana nazwy nastąpiła w 1928 r., zob. *Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych* 1928, nr 36, poz. 396.

¹⁰ Zob. *Centralne Archiwum Wojskowe: Informator o zasobie*, oprac. Andrzej Bartnik (Warszawa: Centralne Archiwum Wojskowe, 1996), 64–65; Natalia Bujniewicz, *Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry. Informator o zasobie archiwalnym Centralnego Archiwum Wojskowego* (Warszawa: Centralne Archiwum Wojskowe, 2008), 71; „Inwentarz zespołu akt Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921–1939,” niepublikowana pomoc archiwalna przeznaczona do użytku wewnętrznego, Warszawa: Centralne Archiwum Wojskowe, 2001.

przechowywanymi w Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (*Российский Государственный Военный Архив*)¹¹ w Moskwie stanowi on podstawę wszelkich badań nad dziejami polskiego wywiadu wojskowego II Rzeczypospolitej.¹² Zauważyć jednak należy, że dokumenty tej ostatniej proveniencji – w szerszym zakresie – wykorzystywane są stosunkowo rzadko.¹³

W wyniku opisanej powyżej sytuacji do grona najbardziej znanych badaczy dziejów Oddziału II SG oraz polskiego wywiadu wojskowego z lat 1918–1939 należy zaliczyć kilkunastu następujących historyków. Pierwszy z nich to Władysław Kozaczuk, który jako jeden z pierwszych zajął się wywiadem na Niemcy oraz dziejami polskich prac nad Enigmą.¹⁴ Podobne były też zainteresowania Leszka Gondka.¹⁵ Tymczasem Henryk Ćwiąg bada problemy kontrwywiadowczej walki z wywiadem niemieckim działającym w Polsce oraz działania polskiego wywiadu w Niemczech.¹⁶ Obecnie

¹¹ O zasobie tego archiwum zob. *Центральный Государственный Архив Советской Армии. Путеводитель в двух томах*, red. Т. Ф. Каряева, М. В. Стегачев и Л. В. Двойных, t. 1 (Minneapolis: East View, 1991); *Указатель фондов иностранного происхождения и Главного Управления по Делах Военнопленных и Интернированных НКВД-МВД СССР Российского Государственного Военного Архива*, red. В. П. Козлов и В. Н. Кузнецов (Москва: Государственный Военный Архив, 2001).

¹² Szerzej zob. Smoliński, „Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego,” *Історичний Архів. Наукові студії*, випуск 9, (2012); Smoliński, „Próba oceny wartości poznawczej”; Konrad Paduszek, „Dokumenty Oddziału II Sztabu Generalnego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym,” *Przegląd Historyczno-Wojskowy (PHW)* 12, nr 3 (236) (2011).

¹³ Szerzej zob. Smoliński, „Polskie formacje wojskowe okresu I wojny światowej i Wojsko Polskie z lat 1918–1939 – węzłowe problemy oraz stan badań i postulaty badawcze,” *Studia z Dziejów Wojskowości* 6, (2017); Smoliński, „Stan badań oraz kondycja polskiej historiografii wojskowej dotyczącej dziejów polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939,” *Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym* 49, nr 2 (2019), <http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2019.015>.

¹⁴ Władysław Kozaczuk, *Bitwa o tajemnice: Służby wywiadowcze Polski i Rzeszy Niemieckiej 1922–1939* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1967); Kozaczuk, *Enigma. How the German Machine Cipher was broken, and How It Was Read by the Allies in World War Two*, tłum. Christopher Kasperek (London: Univ. Publ. of America, 1985); Kozaczuk, *W kręgu Enigmy* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1979; wyd. 2. 1986); Kozaczuk, *Bitwa o tajemnice: Służby wywiadowcze Polski i Niemiec 1918–1939* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1999).

¹⁵ Leszek Gondek, *Działalność Abwehry na terenie Polski 1933–1939* (Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1974); Gondek, *Wywiad polski w Trzeciej Rzeszy 1934–1939: zarys struktury, taktyki i efektów obronnego działania wywiadu polskiego w Niemczech hitlerowskich* (Gdańsk: Wyd. Instytutu Morskiego, 1975); Gondek, *Na tropach tajemnic III Rzeszy* (Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1987); Gondek, *Wywiad Polski w III Rzeszy: sukcesy i porażki* (Warszawa: Bellona, 2011).

¹⁶ M.in. Henryk Ćwiąg, *Obrona Śląska przed wpływami wywiadu niemieckiego w latach 1933–1939* (Katowice: „Śląsk”, 1999); Ćwiąg, *Przeciw Abwehrze* (Warszawa: Bellona, 2001);

wywiadem na Niemcy po 1933 r., szczególnie zaś jego efektywnością, zajmuje się też Aleksander Woźny¹⁷. Ponadto dzieje wywiadu na tym samym kierunku badają także Marian Zacharski¹⁸ oraz Piotr Kołakowski, podejmujący również kwestie polskich działań wywiadowczych skierowanych przeciwko ZSRS.¹⁹

Natomiast wywiad przede wszystkim na Sowiety – choć nie tylko – od wielu lat stanowi obiekt studiów Andrzeja Peplńskiego.²⁰ Podobny charakter mają także zainteresowania naukowe Wojciecha Włodarkiewicza²¹ oraz Andrzeja Krzaka²², a także Grzegorza Nowika, który zajmuje się dziejami

Ćwięk, *Rotmistrz Sosnowski: as wywiadu Drugiej Rzeczypospolitej* (Kraków: Wyd. Literackie, 2010).

¹⁷ Np. Aleksander Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939* (Warszawa: Neriton, 2000).

¹⁸ Marian Zacharski, *Operacja Reichswehra: Kulisy wywiadu II RP* (Poznań: Wyd. Zysk i S-ka, 2013); Zacharski, *Dama z pieskiem: Kulisy wywiadu II RP* (Poznań: Wyd. Zysk i S-ka, 2013); Zacharski, *Kody wojny. Niemiecki wywiad elektroniczny w latach 1907–1945 a losy polskich, sowieckich, alianckich kodów i szyfrów* (Kwilicz: Fundacja Olendrzy dla Polski, 2015). Prace tego autora, choć są wynikiem szerokich badań źródłowych, mają jednak charakter popularnonaukowy.

¹⁹ Zob. Piotr Kołakowski, *Czas próby: Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku* (Warszawa: Demart, 2012); Kołakowski i Andrzej Krzak, *Sprawa majora Jerzego Sosnowskiego w świetle dokumentów analitycznych Oddziału II SGWP i zeznań Franza Heinricha Pfeifera* (Warszawa: Demart, 2015).

²⁰ Zob. Peplński, „Oddział II Sztabu Generalnego NDWP. Zarys organizacji i działalności (1919–1920),” *Wojskowy Przegląd Historyczny* 39, nr 1/2 (147/148) (1994); Peplński, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939* (Warszawa: Bellona, 1996); Peplński, *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920* (Warszawa: Bellona, 1999); Peplński, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Bellona, 2002); Peplński, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej* (Toruń: Mado, 2005); Peplński, *Wojna o tajemnice*.

²¹ Zob. Wojciech Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939* (Warszawa: Agencja Reklamowo-Usługowa „Pat”, 2001); Włodarkiewicz, *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej* (Warszawa: Agencja Reklamowo-Usługowa „Pat”, 2002); Włodarkiewicz, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939* (Warszawa: Neriton, 2002); Włodarkiewicz, „Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932–1939,” w *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej*, red. Kołakowski i Peplński (Kraków: Wyd. Avalon T. Janowski, 2011); *Wrzesień 1939: Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, wyb. i oprac. Włodarkiewicz (Warszawa: Neriton, 2005); Włodarkiewicz, *Przed zagładą. Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1935–1939)* (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2013).

²² Krzak, *Kontrwywiad wojskowy II Rzeczypospolitej przeciwko radzieckim służbom specjalnym 1921–1939* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2007); Krzak, *Ochrona tajemnicy w Wojsku Polskim w latach 1921–1939* (Warszawa: Wyd. Adam Marszałek, 2008); Krzak, *Czerwoni Ażefowie: afera „MOCR – Trust” 1922–1927* (Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji

i skutecznością polskiego radiowywiadu²³. Ostatnio do tego grona dołączyli także Marcin Kruszyński²⁴ oraz Paweł Skubisz²⁵ i Krzysztof Danielewicz²⁶, zaś pewną nową jakość do badań działalności Oddziału II SG na kierunku sowieckim wniósł Konrad Paduszek²⁷. Problematykę tę, głównie zaś kwestię oceny efektywności rozpoznania przez polski wywiad wojskowy w okresie międzywojennym sowieckiego potencjału militarnego, od lat bada również piszący te słowa.²⁸

Obywatelskiej, 2010); Krzak, „Afera «MOCR – TRUST»,” w *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, red. Tadeusz Dubicki, t. 2 (Łomianki: Wyd. LTW, 2012).

²³ Grzegorz Nowik, „Polski radio-wywiad w wojnie z bolszewicką Rosją,” *PHW* 5, nr 2 (202) (2004); Nowik, „Operacyjne wykorzystanie radiowywiadu od stycznia do marca 1920 roku,” *PHW* 5, nr 4 (204) (2004); Nowik, *Zanim złamano „ENIGMĘ”... Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920*, cz. 1 (Warszawa: Ofic. Wyd. „Rytm”, 2004); Nowik, *Zanim złamano „Enigmę”... rozszyfrowano Rewolucję: Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2010); Nowik, „Polski radiowywiad w latach 1918–1920,” w *Marian Rejewski 1905–1980: Życie ENIGMĄ pisane*, red. Jan S. Ciechanowski (Bydgoszcz: Urząd Miasta Bydgoszczy, Wyd. Tekst Sp. z o.o., 2005).

²⁴ Marcin Kruszyński, *Ambasada RP w Moskwie 1921–1939* (Warszawa: Wyd. Instytutu Pamięci Narodowej, 2010); Kruszyński, „Wywiad polski na terenie ZSRR (1921–1939). Wybrane zagadnienia,” w *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, red. Wojciech Skóra i Paweł Skubisz, t. 1 (Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, 2012).

²⁵ Skubisz, *Wojska Pograniczne ZSRS na odcinku z Polską w świetle materiałów wywiadu II Rzeczypospolitej (1921–1939). Struktura i dyslokacja. Działalność wywiadowcza. Regulamin służby* (Szczecin: Wyd. Instytutu Pamięci Narodowej, 2010).

²⁶ Krzysztof Danielewicz, *Lwowska ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921–1939* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2011).

²⁷ Paduszek, „Kryzys działalności polskiego wywiadu wojskowego w Związku Sowieckim (1923–1924). Przyczyny i konsekwencje,” *PHW* 11, nr 2 (231) (2010); Paduszek, „Operacja «Trust» – geneza, przebieg i konsekwencje dla pracy polskiego wywiadu w ZSRS w dwudziestolecie międzywojennym,” w *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, red. Dubicki, t. 5 (Łomianki: Wyd. LTW, 2015) oraz najważniejsza dotychczas jego praca: Paduszek, *Zajrzeć do mózgu Lenina. Wywiad II Rzeczypospolitej a postrewolucyjna Rosja* (Łomianki: Wyd. LTW, 2016). Ponadto na temat tych kwestii zob. także: Ēriks Jēkabsons, „Eduards Operput i jego rola w operacji sowieckiego wywiadu «MOCR-TREST»,” w *Referaty „Wschód” i „Zachód” Oddziału II SGWP. Współpraca czy rywalizacja?*, red. Robert Majzner (Radomsko: Wyd. „Taurus” Izabela Szumlas-Majzner, 2018); Marek Świerczek, „MOCR-Trust”. *Polski wywiad wojskowy a sowiecka operacja dezinformacyjna (1921–1927)* (Radomsko: Wyd. „Taurus” Izabela Szumlas-Majzner, 2019).

²⁸ Poza częścią wcześniej cytowanych prac tego autora zob. też: Smoliński, „Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego,” „*Південний Архів*”. *Історичні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет* 16, (2004); Smoliński, „Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939,” w *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej: przeszłość i teraźniejszość*, red. Zbigniew Karpus, nr 2/3, (2003/2004); Smoliński, „Robotniczo-Chłopska

Jest też grupa badaczy zajmująca się pracą polskiego wywiadu wojskowego na innych niż niemiecki i sowiecki kierunkach operacyjnych lub bada różne inne kwestie związane z jego dziejami oraz z funkcjonowaniem służb specjalnych Rzeczypospolitej Polskiej.²⁹ O wywiadzie na Litwę oraz

Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego,” w *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. Kołakowski i Peplowski (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2006); Smoliński, „Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt,” *Przegląd Wschodni* 10, z. 1 (2006); Smoliński, „Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku,” *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 5, (2008); Smoliński, „Potencjał Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w przededniu wybuchu wojny z Niemcami w czerwcu 1941 roku,” w *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, red. Mirosław Giętkowski, Łukasz Nadolski i Smoliński, t. 1 (Bydgoszcz: Muzeum Wojsk Lądowych, 2011); Smoliński, „Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939,” *Історичний Архів. Наукові студії*, випуск 8, (2012); Smoliński, „Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności,” w *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. Janusz Gmitruk i Włodarkiewicz (Warszawa–Siedlce: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, 2012); Smoliński, „Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego,” *Studia z Dziejów Wojskowości* 1, (2012); Smoliński, „Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego,” w *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, red. Giętkowski, Nadolski i Smoliński, t. 4 (Bydgoszcz: Muzeum Wojsk Lądowych, 2012); Smoliński, „Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKA w połowie lat trzydziestych XX wieku,” w *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, red. Jakub Wojtkowiak (Poznań: Instytut Historii UAM, 2013); Smoliński, „Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego,” *Україна – Польща: історична спадщина і сучасна свідомість* 6, (2013); Smoliński, „Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego,” *Історичний Архів. Наукові студії*, випуск 12, (2014); Smoliński, *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz dokumentów polskiej służby dyplomatycznej w ZSRS. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym* (Oświęcim: Napoleon V, 2016). Zob. także: Смолинский, „Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского,” *Клио*, nr 3 (50) (2010); Smoliński, „Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского,” w *Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций* (Тамбов: б.в., 2010).

²⁹ Zob. Andrzej Misiuk, *Służby specjalne w II Rzeczypospolitej 1918–1939. Powstanie, rozwój organizacyjny, kierunki działania, rola w państwie* (Warszawa: Urząd Ochrony Państwa,

pozostałe kraje bałtyckie, z różnym skutkiem, pisze Tomasz Gajownik.³⁰ Natomiast przede wszystkim działalność polskiego wywiadu wojskowego w okresie wojny domowej w Hiszpanii oraz organizację i sposób funkcjonowania polskich *attaché* wojskowych bada Robert Majzner.³¹ Wojciech Skóra zajmuje się głównie problematyką związków służby konsularnej Rzeczypospolitej z wywiadem wojskowym oraz działalnością polskiego wywiadu na Niemcy, a po części również na Sowiety.³² Kwestie dotyczące organizacji

1994); Misiuk, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Bellona, 1998); Łukasz Reszczyński, *Armia jugosłowiańska z lat 1918–1939 w dokumentach polskiego wywiadu wojskowego. Analiza wartości poznawczej akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego dotyczących Armii Królestwa SHS/Jugosławii* (Grajewo: Eko-Dom Sp. z o.o., 2019).

³⁰ Zob. Tomasz Gajownik, „Ekspozytura Oddziału II Sztabu Generalnego nr 1 w Wilnie w latach 1921–1926. Organizacja i działalność na kierunku litewskim,” w *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, t. 1 (Łomianki: Wyd. LTW, 2010); Gajownik, *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939* (Warszawa: Wyd. Instytutu Pamięci Narodowej, 2010); Gajownik, „Meldunki prasowe Ekspozytury Oddziału II Sztabu Głównego nr 1 w Wilnie – źródłem informacji o państwie litewskim w latach trzydziestych XX wieku,” w *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej*; Gajownik, „Portret agenta – konfidenta. Z dziejów polsko-litewskiej rywalizacji wywiadowczej w okresie międzywojennym XX w.,” w *Sukcesy i porażki wywiadu polskiego 1918–1945*, red. Majzner (Częstochowa: Wyd. Akademii im. Jana Długosza, 2014); Gajownik, *Działalność informacyjna attachés wojskowych II Rzeczypospolitej w krajach bałtyckich: Siły zbrojne Finlandii, Estonii i Łotwy w okresie międzywojennym* (Poznań: Wyd. Rys, 2019).

³¹ M.in. Majzner, „Strukturalno-organizacyjne aspekty funkcjonowania ataszatów wojskowych II RP. Zarys problematyki,” w *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, t. 1; Majzner, „Powstanie i zarys działalności placówki wywiadowczej Oddziału II SGWP „Carlos” 1933–1939,” w *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej*; Majzner, *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919–1945: Strukturalno-organizacyjne aspekty funkcjonowania* (Częstochowa: Wyd. im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza, 2011, wyd. 2: 2014); Majzner, „Organizacja wojskowej służby dyplomatycznej po zakończeniu wojny z Rosją Radziecką (1921–1923),” w *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem*, t. 1; Majzner, „Wpływ stosunków polsko-radzieckich na organizację i funkcjonowanie Attachatu Wojskowego przy Poselstwie/Ambasadzie RP w Moskwie (1921–1939). Zarys problematyki,” w *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze*; Majzner, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w obserwacjach i analizach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego* (Radomsko: Wyd. Wyd. „Taurus” Izabela Szumlas-Majzner, 2012); Majzner, „Wartościowe czy bezużyteczne? Oddział Drugi Sztabu Głównego Wojska Polskiego i jego analizy wojny domowej w Hiszpanii 1936–1939,” w *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, red. Wiesław Caban, Józef Smoliński i Jakub Żak (Kielce: Wyd. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014). Przy analizie osiągnięć naukowych tego autora należy mieć na uwadze wątpliwości części badaczy dotyczące kwestii stopnia podległości *attaché* wojskowych wobec Oddziału II SG. Zob. także: Majzner, *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933–1939. Militarne aspekty polityki III Rzeszy w świetle analiz Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2006).

³² Skóra, „Współdziałanie służby konsularnej II Rzeczypospolitej z wywiadem wojskowym,” *Dzieje Najnowsze. kwartalnik poświęcony historii XX wieku* 36, nr 1 (2004); Skóra, „Współpraca polskiego wywiadu z placówkami Ministerstwa Spraw Zagranicznych (1921–1923),” *PHW* 6, nr 1 (206) (2005); Skóra, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry*

wywiadu w II Rzeczypospolitej oraz stan badań nad jego dziejami stanowią natomiast dziedziny zainteresowania Przemysław Olstowskiego.³³ Przedstawieni powyżej badacze oraz zakres ich badań nie wyczerpują całości tego zagadnienia. Ich dobór miał wskazać jedynie główne kierunki studiów prowadzonych nad dziejami polskiego wywiadu wojskowego – przede wszystkim współcześnie.

Dokładniejsza analiza obecnego stanu dorobku polskiej historiografii w zakresie badań dotyczących różnorodnych aspektów historii polskiego wywiadu wojskowego z lat 1918–1939 – głównie zaś działalności Oddziału II SG – pozwala stwierdzić, że przez wiele lat najważniejszymi kierunkami badań były – i nadal są – jego organizacja oraz służący w nim ludzie. Dlatego też bardzo dużo już dzisiaj wiemy o jego strukturze organizacyjnej oraz o zmianach zachodzących w niej na przestrzeni od wiosny 1918 do jesieni 1939 r. Znamy też przyczyny, w tym także te o charakterze politycznym, które doprowadziły do kolejnych przekształceń organizacyjnych Oddziału II SG.³⁴ Podobnie jest również z biografiami niektórych oficerów Wojska Polskiego służących na eksponowanych stanowiskach w tej instytucji, prowadzącej wówczas w Polsce działalność wywiadowczą i kontrwywiadowczą oraz działających następnie w strukturach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (PSZ).³⁵

i działalność (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2006); Skóra, „Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r.,” w *Polska dyplomacja na wschodzie w XX – początkach XXI wieku*, red. Henryk Stroński i Grzegorz Seroczyński (Olsztyn-Charków: Wyd. Littera, 2010); Skóra, *Działalność gdańskiej ekspozytury polskiego wywiadu wojskowego w latach 1920–1930 (Pomorze Zachodnie, Prusy Wschodnie i Wolne Miasto Gdańsk)* (Poznań: Wyd. Rys, 2011); Skóra, *Placówki wywiadu polskiego w Chojnicach: Przyczynek do dziejów Pomorza Zachodniego i Nadwiślańskiego w dwudziestoleciu międzywojennym* (Bydgoszcz–Chojnice: Przedsiębiorstwo Marketingowe Logo; na zlec. Europejskiego Stowarzyszenia „Pomerania”, 2012); Skóra, „Organizacja i działalność służby konsularnej II Rzeczypospolitej na terenach Rosji, Ukrainy i ZSRR w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939),” w *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze*.

³³ Przemysław Olstowski, „Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – organizacja i funkcjonowanie służby informacyjno-wywiadowczej II Rzeczypospolitej,” w *Marian Rejewski 1905–1980*; Olstowski, „Oddział II Sztabu Głównego – stan badań i potrzeby dalszych prac badawczych nad dziejami służby informacyjno-wywiadowczej Wojska Polskiego w latach 1918–1945,” w *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*.

³⁴ Nie należy zapominać, że początkowo, przez stosunkowo krótki czas, działalnością wywiadowczą i kontrwywiadowczą zajmował się odpowiedni oddział SG noszący numer „VI”. Ostatecznie jednak utrwaliła się zasada, że kwestie tego typu znajdowały się w kompetencji Oddziału II; szerzej zob. Tadeusz Panecki et al., *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003* (Warszawa: Bellona 2003); Tadeusz Kmiecik, *Sztab Generalny Wojska Polskiego 1918–1939. Udział w wojnach o granice i funkcjonowanie w warunkach zagrożenia państwa* (Warszawa: Wyd. ZP, 2012); Peplowski, *Wywiad Polskich Sił Zbrojnych*.

³⁵ Zob. *Naczelne władze wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1945). Dokumenty*, oprac. Józef Smoliński (Warszawa: PAT, 2004); Wojciech Baliński, *Człowiek w cieniu: Tadeusz Pelczyński – zarys biografii* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994); Włodzimierz

Znacznie mniej informacji posiadamy natomiast – co jest oczywiste – o ich agenturze, zarówno tej działającej w kraju, jak i poza jego granicami.

Najmniej jest natomiast opracowań, w których autorzy podejmują próbę rzetelnej oceny efektywności działalności polskiego wywiadu wojskowego, zarówno przeciwko Niemcom i ich siłom zbrojnym, jak i przeciwko Sowiecom oraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Stąd też przez całe lata w polskiej historiografii – głównie pod wpływem wcześniejszych prac historyków emigracyjnych oraz źródeł o charakterze relacyjnym drukowanych poza granicami kraju – panował pogląd o bardzo wysokiej skuteczności polskich służb wywiadowczych – zarówno na kierunku niemieckim, jak i sowieckim. Często bagatelizowano lub też pomijano zupełnym milczeniem ich oczywiste niedomogi organizacyjne oraz ponoszone porażki.³⁶ Jednocześnie pojawiające się wówczas oceny ich pracy formułowane były niemal wyłącznie w oparciu o dokumenty pozostałe po Oddziale II SG Wojska Polskiego, które stosunkowo rzadko próbowano konfrontować z literaturą obcojęzyczną dotyczącą kwestii innych niż polski wywiadów wojskowych, przede wszystkim zaś tych, które w latach 1918–1921–1939 rywalizowały ze służbami specjalnymi II Rzeczypospolitej. Przez wiele lat – pomimo wagi konieczności znalezienia wiarygodnej odpowiedzi na tak postawione pytanie badawcze – praktycznie nie korzystano z zasobu archiwalnego pozostałego po niemieckiej Abwehrze, Reichswehrze i Wehrmachcie, a także ze źródeł archiwalnych proveniencji sowieckiej dotyczących instytucji zajmujących się w ZSRS wywiadem wojskowym oraz wytworzonych przez różne organy planistyczne i dowódcze zajmujące się organizacją oraz kierowaniem wieloletnim procesem rozbudowy i modernizacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej.

Obecnie można zaobserwować tendencję wręcz przeciwną, polegającą na bardzo krytycznym stosunku do kwestii efektywności działań wywiadu wojskowego II Rzeczypospolitej, przede wszystkim na kierunku sowieckim. Najlepszym przykładem pracy lansującej taki właśnie punkt widzenia tego

Jastrzębski, *Major Żychoń i bydgoska ekspozytura wywiadu* (Bydgoszcz: „Świadectwo”, 1994); Joanna Bochaczek-Trąbska, *Major Jan Henryk Żychoń: Oficer wywiadu 1902–1944* (Oświęcim: Napoleon V, 2019, wyd. 2); Krzysztof Drozdowski, „Żychoń wiecznie żywy,” w *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, t. 9 (Łomianki: Wyd. LTW 2019); a po części także: Peplowski, *Wywiad Polskich Sił Zbrojnych*.

³⁶ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: Majzner, Dubicki i Andrzej Suchcitz, *W labiryncie oskarżeń. „Sprawa majora Żychonia” przed Morskim Sądem Wojennym w Londynie 1942–1943* (Częstochowa: Wyd. im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza, 2015); Majzner, Suchcitz i Dubicki, *Oskarżam majora Żychonia. Sprawa karna KW. 21/42 przed Morskim Sądem Wojennym w Londynie* (Radomsko–London: Wyd. „Taurus” Izabela Szumplas-Majzner, The Polish Institute and Sikorski Museum, 2016); *Referaty „Wschód” i „Zachód” Oddziału II SGWP: Współpraca czy rywalizacja?*, red. Majzner (Radomsko: Wyd. „Taurus” Izabela Szumplas-Majzner, 2018).

zagadnienia jest wspomniana już wcześniej najnowsza monografia autorstwa Konrada Paduszka.³⁷ Badacz, wychodząc z przekonania o niezwyklej wadze i zasięgu sowieckiej wywiadowczej operacji inspiracyjnej o kryptonimie „MOCR-TRIEST” prowadzonej wobec polskiego wywiadu wojskowego³⁸ w latach dwudziestych XX w., bardzo nisko ocenia jakość służby oficerów Oddziału II SG oraz deprecjonuje wartość zdobywanych przez nich informacji dotyczących szeroko rozumianego sowieckiego potencjału militarnego.³⁹ Tym samym współcześnie tworzy się zupełnie odmienna od dotychczasowej wizja efektywności działań tej instytucji, która – jak się wydaje – także jest nie do końca prawdziwa.⁴⁰

Należy mieć jednak nadzieję, że trwające od wielu już lat niczym nie skrępowane badania źródłowe – przede wszystkim polskich historyków – stwarzają szansę znacznego postępu w badaniach i poszerzenia oraz zobiektywizowania naszej wiedzy na temat wszelkich możliwych aspektów działalności wywiadu i kontrwywiadu wojskowego – Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) Wojska Polskiego z lat 1918–1921–1939 oraz wywiadu wojskowego Polskich Sił Zbrojnych w latach 1939–1945.

W świetle tego, co powyżej napisano, z zadowoleniem należy powitać pojawienie się w dorobku polskiej historiografii czterotomowego *Słownika...*, zawierającego z reguły dość obszerne i szczegółowe biogramy oficerów wywiadu (Oddziału II SG) Wojska Polskiego z lat 1918–1939 oraz oficerów wywiadu wojskowego PSZ z lat 1939–1945.⁴¹ *Słownik...* przygotowało dwóch po-

³⁷ Zob. Paduszek, *Zajrzeć do mózgu Lenina*.

³⁸ Warto tutaj pamiętać, że inspiracji tej uległy wówczas także wywiady innych państw, które prowadziły działalność wywiadowczą przeciwko Sowietom.

³⁹ Szerzej zob. Paduszek, „Kryzys działalności”; Paduszek, „Operacja «Trust»”; Paduszek, *Zajrzeć do mózgu Lenina*; Świerczek, „Afera MOCR-TRIEST. Przyczyny wyboru Oddziału II SG WP jako elementu taktycznego operacji,” w *Sukcesy i porażki wywiadu polskiego 1918–1945*, red. Majzner (Częstochowa: Wyd. Akademii im. Jana Długosza, 2014); Świerczek, „Operacja GPU krypt. «Trust» wobec Oddziału II SG WP w świetle teorii dezinformacji,” w *Sekretna wojna*; Świerczek, „MOCR-Trust.”

⁴⁰ Obszerniej o tych kwestiach zob. Smoliński, „Próba oceny efektywności działań polskiego wywiadu wojskowego oraz wywiadu Armii Czynnej Ukraińskiej Republiki Ludowej przeciw 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 r.” w *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem*, t. 1; Smoliński, „Armia Czerwona oraz sowiecki potencjał militarny z lat dwudziestych i trzydziestych XX w. w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów i efektywności wywiadu wojskowego II Rzeczypospolitej,” w *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem*, t. 3; Smoliński, „Kilka uwag i postulatów badawczych dotyczących badań nad historią wywiadu wojskowego II Rzeczypospolitej,” w *Wojna, wojsko, bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki: Studia i materiały*, red. Andrzej Aksamitowski et al., t. 2 (Szczecin: Wyd. Naukowe Wydziału Humanistycznego US Minierwa, 2017); Majzner, „Wartościowe czy bezużyteczne?”

⁴¹ Zob. Dubicki i Suchcitz, *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945: Słownik biograficzny*, t. 1 (Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego, 2009), [ss. 365, zawiera biogramy

wszechnie znanych i uznanych w środowisku naukowym autorów, mianowicie Tadeusz Dubicki⁴² oraz Andrzej Suchcitz⁴³. Są to badacze, których wcześniejsze osiągnięcia naukowe i liczne publikacje mają ogromne znaczenie dla badań nad dziejami polskiego wywiadu wojskowego z lat 1918–1921–1939–1945, głównie zaś tego skierowanego przeciwko Sowietom oraz Niemcom. Tym

72 oficerów]; Dubicki i Suchcitz, *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945: Słownik biograficzny*, t. 2 (Warszawa: Wyd. LTW, 2011), [ss. 382, zawiera biogramy 65 oficerów]; Dubicki i Suchcitz, *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945: Słownik biograficzny*, t. 3 (Łomianki: Wyd. LTW, 2018), [ss. 368, zawiera biogramy 44 oficerów]; Dubicki i Suchcitz, *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945: Słownik biograficzny*, t. 4 (Łomianki: Wyd. LTW, 2019), [ss. 320, zawiera biogramy 43 oficerów].

⁴² Oprócz części wyżej cytowanych prac tego autora zob. także: Dubicki, „Wywiad polski podczas II wojny światowej. Sukcesy i niepowodzenia,” w *Częstochowskie teki historyczne*, red. Norbert Morawiec, Robert W. Szwed i Maciej Trąbski, t. 3 (Częstochowa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2012); Dubicki, *Ppłk Bolesław Ziemiański (1901–1976): Szef Ochrony Marszałka Józefa Piłsudskiego. Oficer wywiadu polskiego w Rumunii w czasie II wojny światowej* (Łomianki: Wyd. LTW, 2016); oraz szereg ważnych publikacji, które ukazały się pod jego redakcją: *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, t. 1–9 (Łomianki: Wyd. LTW, 2010–2019). W sumie znalazło się tam kilkadziesiąt ważnych tekstów dotyczących polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego. Ponadto zob. *Depesze wojenne Attachatu Wojskowego przy Ambasadzie RP w Bukareszcie 1939–1940*, oprac. Dubicki i Suchcitz (Tarnowskie Góry: Wyd. Instytutu Tarnogórskiego Muzeum, 2006).

⁴³ Poza częścią wcześniej cytowanych prac tego autora zob. również: Suchcitz i Ciechanowski, „Losy archiwum polskiego wywiadu po 1945 r.,” w *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, red. Dubicki, Daria Nałęcz i Tessa Stirling, t. 1, *Ustalenia Polsko-Brytyjskiej Komisji Historycznej* (Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2004); Suchcitz i Peplowski, „Organizacja i funkcjonowanie Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza,” w *Polsko-brytyjska współpraca*; Suchcitz, Peplowski i Jacek Tebinka, „Rozpoznanie kluczowych operacji wojennych na kierunku zachodnim,” w *Polsko-brytyjska współpraca*; Suchcitz, „Zespół materiałów dotyczących Ekspozytury «F-2» we Francji w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie,” w *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*; Suchcitz, „Dokumentacja polskiego wywiadu w Archiwum Instytutu i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie,” w *„Enigma” znaczy tajemnica*, red. Krzysztof Filipow i Barbara Kuklik (Białystok: Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska, 2006); Suchcitz, „Zarys struktury organizacyjnej Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza 1939–1945,” w *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, t. 1; Suchcitz, „Organizacja wywiadu Polskiej Marynarki Wojennej w relacji kmdr. Brunona Jabłońskiego,” w *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, t. 2; Suchcitz, „Wiadomości polskiego wywiadu o bombach latających V-1 i rakietach V-2 w ocenie Brytyjczyków – ze zbiorów Studium Polski Podziemnej,” w *Tajemnice Blizny: Wywiad Armii Krajowej w walce z raketami V-2*, red. Rafał Wnuk i Robert Zapart (Gdańsk: Wyd. Oskar, 2012); Suchcitz, „Ppłk dypl. Ludwik Sadowski i jego elaborat o Oddziale Drugim,” w Ludwik Sadowski, *Oddział II Sztabu Generalnego. Rezultaty pracy pokojowej i przygotowania do wojny*, oprac. Maciej Sobieraj (Lublin: Wyd. Test, 2014); Suchcitz, „Wywiad lotniczy. Relacja ppłk. obs. Ferdynanda Bobińskiego dotycząca służby w Oddziale II Sztabu Głównego WP,” w *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem*, t. 3; Suchcitz, „Z historii polskiego wywiadu na emigracji 1945–1958,” w *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, t. 8.

samym obydwa Autorzy oraz ich wcześniejszy dorobek stanowią dostateczną gwarancję rzetelności przygotowanej przez nich publikacji.

W sumie w *Słowniku...* znalazły się biogramy 224 oficerów – zarówno tych najbardziej znanych⁴⁴, jak i tych, którzy wcześniej stosunkowo rzadko pojawiali się na kartach publikacji poświęconych dziejom polskiego wywiadu wojskowego – Oddziału II SG WP.⁴⁵ Przystępując do pracy nad *Słownikiem...*, Autorzy słusznie założyli, że: „Na biografię każdego człowieka składają się takie czynniki jak środowisko, w którym się wychował, zdobyte wykształcenie, aktywność społeczna, kulturalna⁴⁶, obycie towarzyskie. Ważnym czynnikiem jest także postawa moralna i narodowa, co w realiach odradzającego się Państwa Polskiego [II Rzeczypospolitej – przyp. A. S.]

⁴⁴ Jak choćby: ppłk. piech. Edmunda Kaliksta Charaszkiewicza, płk. dypl. piech. Jana Kazimierza Ciastonia, ppłk. wojsk łączności Maksymiliana Ciężkiego, ppłk. dypl. kaw. Władysława Dziewanowskiego; płk. dypl. piech. Józefa Englichta, ppłk. dypl. piech. Stanisława Kary, płk. dypl. art. Aleksandra Karola Kędziora, ppłk. dypl. piech. Gwido Karola Langnera, płk. dypl. piech. Andrzeja Bronisława Bruno Liebicha, płk. dypl. piech. Stefana Antoniego Mayera, kpt. piech. Antoniego Jerzego Niezbrzyckiego, gen. bryg. Witolda Mariana Radeckiego-Mikulicza, ppłk. dypl. Mariana Romeyko, gen. bryg. Mariana Józefa Smoleńskiego, kmr. dypl. mar. Tadeusza Jana Marii Stoklasy oraz mjr. piech. Jana Henryka Żychonia.

Warto tutaj zauważyć, że jest to wybór dokonany przez Autorów słownika spośród kilku tysięcy oficerów, którzy w latach 1918–1945 przewinęli się przez struktury Oddziału II SG WP. Podczas przygotowania poszczególnych tomów Autorzy zastosowali system holenderski.

⁴⁵ Należy tutaj podkreślić, że Autorzy – i słusznie – do grupy tej zaliczyli także polskich *attaché* wojskowych – zob. chociażby: Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.81, Instrukcja ogólna dla attachés wojskowych przy przedstawicielstwach dyplomatycznych Rzeczypospolitej Polskiej. Sztab Generalny Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, Warszawa 1920; Majzner, *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919–1945*; Gajownik, *Działalność informacyjna attachés oraz oficerów wywiadowczych Korpusu Ochrony Pogranicza*; zob. Marek Jabłonowski et al., *O niepodległą i granice*, t. 4, *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów* (Warszawa–Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2001); *Instrukcja służby Korpusu Ochrony Pogranicza*, oprac. Skubisz (Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2010); Jabłonowski, *Formacja specjalna: Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939* (Warszawa: Ofic. Wyd. Aspra-JR, 2002/2003); Jabłonowski i Jolanta Prochwicz, *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939* (Warszawa: Ofic. Wyd. Aspra-JR, 2003/2004) i oficerów Samodzielnych Referatów Informacyjnych poszczególnych Dowództw Okręgów Korpusu – zob. Witold Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego Nr IV Łódź 1918–1939* (Łódź: „Ibidem”, 2001); Adam A. Ostanek, *VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939* (Warszawa: Neriton, 2013); Ostanek, *Wydarzenia 1930 roku w Małopolsce Wschodniej a bezpieczeństwo II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Stara Szuflada, 2017); Ostanek, *W służbie Ojczyźnie: Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa województw południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej (1921–1939)* (Warszawa: Wojskowa Akademia Techniczna, 2019).

⁴⁶ Jest to bardzo słuszne, choć nie zawsze należycie doceniane przez innych badaczy, podejście do życiorysów i przebiegu kariery służbowej oficerów Wojska Polskiego, nie tylko zresztą tych, którzy służyli w Oddziale II SG. Doskonałym przykładem takiego właśnie stosunku do tej kwestii może być choćby biogram ppłk. dypl. kaw. Władysława Dziewanowskiego, w którym Autorzy wymienili także jego najważniejsze publikacje naukowe z zakresu

pozwalało na identyfikację i wyselekcjonowanie potencjalnie najlepszych, w tym również do służby wojskowej”⁴⁷.

W pracach nad poszczególnymi biogramami, co zrozumiałe, Autorzy wykorzystali przede wszystkim zespół akt byłego Oddziału II SG z lat 1918–1921–1939, który obecnie rozproszony jest pomiędzy dwa archiwa krajowe (warszawskie Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego i Archiwum Akt Nowych) oraz moskiewskie Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe⁴⁸. Poza tym sięgnęli także do zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej. Natomiast do opracowania przebiegu służby poszczególnych oficerów w latach II wojny światowej posłużyły im akta znajdujące się poza granicami kraju, mianowicie w Instytucie i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie oraz w Studium Polski Podziemnej i londyńskim Instytucie Józefa Piłsudskiego. Autorzy przeprowadzili również kwerendę w publikacjach źródeł, jak choćby w ukazujących się przed 1939 r. *Dziennikach Personalnych Ministerstwa Spraw Wojskowych* i w *Rocznikach oficerskich*, a także w wydawanych przez władze na uchodźstwie *Dziennikach Personalnych Naczelnego Wodza*.⁴⁹ Oprócz tego obszerną kwerendą objęli również odpowiednią literaturę przedmiotu.⁵⁰

Każdy z biogramów rozpoczyna się podaniem pełnych danych personalnych oficera, w tym wszystkich jego urzędowych imion, a także ostatecznego – najwyższego – stopnia wojskowego i tytułu wojskowego⁵¹ oraz broni, z której pochodził. W dalszej części Autorzy zamieścili informacje dotyczące rodziców oraz daty i miejsca urodzenia. Kolejne informacje ukazują przebieg edukacji oraz ewentualną działalność polityczną i niepodległościową sprzed 1914 lub 1918 r. Następny blok informacji dotyczy przebiegu służby wojskowej oficera – zarówno w armiach państw zaborczych, jak i w polskich formacjach wojskowych z czasów I wojny światowej, a następnie w odrodzonym WP oraz w PSZ. Szczególny nacisk, co zrozumiałe, Autorzy położyli na ich służbę w Oddziale II SG WP w latach 1918–1921–1939–1945–1947. W efekcie tego możemy prześledzić kolejne przydziały służbowe każdego z oficerów, jego awanse i udział

bronioznawstwa, munduroznawstwa oraz historii wojskowej i dziejów 1 Pułku Ułanów Krechowickich im. płk. Bolesława Mościckiego – zob. Dubicki i Suchcitz, *Oficerowie wywiadu*, 2:57–60.

⁴⁷ Dubicki i Suchcitz, *Oficerowie wywiadu*, 1:11.

⁴⁸ Szerzej zob. Smoliński, „Próba oceny wartości poznawczej.” Ponadto zob. Каряева, Стеганцев и Двойных, *Центральный*; Козлов и Кузнецков, *Указатель*; Bujniwicz, *Centralne Archiwum Wojskowe*.

⁴⁹ Następnie były to *Dzienniki Personalne Ministerstwa Spraw Wojskowych* przemianowane ostatecznie na *Dzienniki Personalne Ministerstwa Obrony Narodowej*.

⁵⁰ Każdy z tomów zaopatrzony został w bibliografię.

⁵¹ Dotyczyło to przede wszystkim oficerów dyplomowanych (pierwotnie Sztabu Generalnego).

w różnych kursach szkoleniowych, a także najważniejsze zasługi osobiste zarówno z czasów „wojen o niepodległość i granice”, jak i z lat 1921–1939, a następnie sukcesy odniesione podczas drugowojennej służby w PSZ. To samo dotyczy otrzymywanych co roku ocen służbowych, a także odznaczeń oraz nagród i pochwał. Jednak ze względu na słownikowy charakter tej publikacji Autorzy zrezygnowali ze szczegółowego opisu ich działalności agenturalnej i wywiadowczej oraz udziału w różnego rodzaju „grach” i „aferach” wywiadowczych. Zasada ta dotyczy zarówno ich służby w polskim wywiadzie wojskowym przed 1939 r., jak też w latach II wojny światowej, przy czym za ostatnią – końcową – cezurę opisu życiorysów i karier wybranych przez nich oficerów uznali – w zasadzie – 1945 r.

Mimo to w każdym biogramie znalazły się też ważne informacje dotyczące powojennych losów tych oficerów, w tym dotyczące miejsca zamieszkania i zajęć wykonywanych na emigracji bądź w kraju, w tym także dane o ich aktywności społecznej i kulturalnej. Ten blok wiadomości o każdym z nich kończą informacje o najbliższej rodzinie, a także o czasie i miejscu zgonu oraz miejscu pochówku.

Ważne uzupełnienie każdego biogramu stanowi lista posiadanych odznaczeń państwowych i wojskowych – zarówno polskich, jak i obcych oraz wykaz podstawowych źródeł i najważniejszej literatury wykorzystanej do ich przygotowania.

W efekcie tego powstała fachowa i spełniająca wszelkie wymogi prac naukowych publikacja, jakiej wśród licznych opracowań dotyczących powyższej problematyki dotychczas nie było. Dzięki niej potencjalny czytelnik zainteresowany dziejami polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego z lat 1918–1921–1939–1945 otrzymał kompetentne kompendium informacji o najważniejszych oficerach służących w tym czasie w Oddziale II SG WP oraz PSZ, a więc o tych z nich, którzy mieli swój udział zarówno w sukcesach (kwestia Enigmy oraz rozpoznania dotyczącego niemieckich rakiet V-1 i V-2), jak i porażkach (tzw. afera „MOCR-TRIEST”) tej służby.

Kończąc te rozważania, należy jednak wskazać na pewne drobne niedostatki lub też na kwestie polemiczne. Szanując prawo Autorów do doboru oficerów, których biogramy zamieścili w *Słowniku...*, można zauważyć, że brak tam kilku istotnych postaci polskiego wywiadu wojskowego, jak choćby płk. dypl. piech. Tadeusza Pelczyńskiego czy też ppłk. dypl. piech. Jana Kowalewskiego.

Niekiedy rażą także pewne nieścisłości dotyczące nazewnictwa z zakresu historii wojskowej. Tak jest choćby w przypadku stosowanych przez Autorów nazw „Krzyż *Virtuti Militari*” lub też „Order *Virtuti Militari*”. Tymczasem urzędowa nazwa tego odznaczenia brzmiała wówczas: Order Wojenny *Virtuti Militari*, przy czym dzielił się on na Krzyż Wielki, Krzyż Komandorski, Krzyż Kawalerski oraz na Krzyż Złoty i Krzyż Srebrny. Podobnie trudno zaakceptować stwierdzenia i nazwy w rodzaju: „Order Orderu Odrodzenia Polski V kl.” lub też:

„Brązowy Medal Długoletniej Służby”.⁵² W tym ostatnim przypadku urzędowa nazwa tego odznaczenia brzmiała bowiem: Medal za Długoletnią Służbę.⁵³

Poza tym Autorzy nie zawsze konsekwentnie zapisują nazwy formacji wojskowych. Dla przykładu w biogramie ppłk. dypl. kaw. Władysława Dziewanowskiego podano, że służył on w „1 Pułku Ułanów Krechowieckich”⁵⁴, co należy uznać za formę jak najbardziej prawidłową, zaś w przypadku chociażby ppłk. dypl. piech. Józefa Skrzydlewskiego zastosowano skrót w postaci: „2 p. strz. Wielkopolskich”⁵⁵. W całej publikacji dominują skróty nazw formacji i instytucji wojskowych, najczęściej pisanych też małą literą. Niestety jest to maniera dominująca we współczesnej polskiej historiografii – nie tylko zresztą wojskowej. Tak czy owak kwestie te należałoby ujednolicić, ze wskazaniem na pisownię pełnych nazw formacji i instytucji wojskowych na dodatek wielką literą, co skromnym zdaniem recenzenta jest formą najpoprawniejszą.

Oprócz tego w niektórych biogramach znaleźć można mniej lub bardziej istotne pomyłki lub nieścisłości. Tak jest chociażby w przypadku biogramu płk. dypl. piech. Stefana Antoniego Mayera, który według Autorów *Słownika...* jakoby miał zostać ranny 13 czerwca 1915 r. podczas słynnej szarży 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich pod Rokitną.⁵⁶ Nie jest to prawda, gdyż ówczesny żołnierz 6 kompanii 3 Pułku Piechoty Legionów Polskich legionista⁵⁷ Stefan Mayer nie mógł uczestniczyć w natarciu wykonanym w szyku konnym przez 2 szwadron wspomnianego powyżej pułku legionowej kawalerii. Znamy bowiem dokładnie listę jej uczestników i nie ma na niej nikogo o takich personaliach.⁵⁸ W połowie 1917 r. nie mógł być też mianowany „aspirantem oficera”, gdyż nigdy nie było takiego stopnia ani tytułu wojskowego. Mógł natomiast zostać aspirantem oficerskim, czyli osobą posiadającą odpowiedni status wykształcenia umożliwiający mu uzyskanie pierwszego wówczas stopnia oficerskiego, mianowicie chorążego.

* * *

⁵² Np. Dubicki i Suchcitz, *Oficerowie wywiadu*, 1:252.

⁵³ W kolejnych tomach nazwa tego odznaczenia podawana jest już w poprawnej formie.

⁵⁴ Ibid., 2:57.

⁵⁵ Ibid., 1:253.

⁵⁶ Ibid., 3:195.

⁵⁷ Tak w Legionach Polskich brzmiała wówczas nazwa stopnia szeregowiec.

⁵⁸ Szerzej zob. Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Tadeusz Łękowski, „Kronika 2 pułku ułanów Legionów Polskich i 2 pułku szwoleżerów Rokitniańskich”, maj 1959, mps, Tablica nr 1: Spis uczestników szarży pod Rokitną dn. 13 VI 1915 r.; Wiesław Gogan, *Szwolężerowie Rokitniańscy: Dzieje 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich i 2 Pułku Szwolężerów Rokitniańskich* (Pelplin: Wyd. „Bernardinum”, 2014), 32–41; Gogan, *2 Pułk Szwolężerów Rokitniańskich* (Pelplin: Wyd. „Bernardinum”, 2015), 47–57.

Pomimo tych uwag omawiany tutaj czterotomowy *Słownik* jest dziełem niezwykle ważnym, cennym i potrzebnym wszystkim tym, którzy zajmują się dziejami polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego z lat 1918–1921–1939–1945. Jest to bowiem znaczące uzupełnienie naszej dotychczasowej wiedzy o oficerach służących w jego szeregach. Poza tym zawarte tam informacje dostarczają nam również wielu danych na temat wielu innych aspektów funkcjonowania polskiego wywiadu wojskowego. Zapewne więc przez długie lata będzie służył za podstawowe kompendium wiedzy na temat skomplikowanych z reguły oraz bogatych życiorysów i przebiegu służby wojskowej oficerów związanych z Oddziałem II SG WP oraz z wywiadem PSZ. Tym samym mamy do czynienia z publikacją, która poza tym, że doskonale wpisuje się w nurt dotychczasowych studiów nad tą problematyką, to będzie miała również istotny wpływ na postęp badań rodzimej historiografii nie tylko w zakresie polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego, ale także szerzej rozumianej polskiej historii wojskowej w tak okrutnym dla Polski i Polaków XX w. Warto więc było czekać aż 10 lat na ukazanie się wszystkich czterech tomów.

Kończąc, można zauważyć, że wartościowym uzupełnieniem tego *Słownika* mógłby być swoisty suplement, zawierający wykaz wszystkich pozostałych – nieujętych w *Słowniku* – oficerów, którzy przez te lata przewinęli się przez różne komórki polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego. Wydaje się bowiem, że jeżeli istnieje taka możliwość, to zadanie to mogą wykonać wyłącznie Tadeusz Dubicki oraz Andrzej Suchcitz. Predystynuje ich bowiem do tego zarówno posiadana w tym zakresie ogromna wiedza, jak i szerokie doświadczenie badawcze oraz – co nie mniej ważne – odpowiedni, ukształtowany przez lata badań i poszukiwań źródłowych, warsztat naukowy. Poza tym są to badacze posiadający ogromny i niekwestionowany autorytet naukowy.

Aleksander Smoliński

Wydział Nauk Historycznych

Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu